

components and stages of the project development. The logic of monitoring should also correspond to the logical steps of the project implementation. The peculiarity of monitoring of social projects lies in the fact that not only research and evaluation take place there, but also constant adjustment of their implementation. In the article, levels of monitoring are considered: individual level, level of social environment, political level. The components of monitoring of social projects are singled out: monitoring of legislative and normative acts, monitoring of population, monitoring of the system, monitoring of quality. The system of monitoring of social projects is described. We are giving the recommendations on the directions and methods of monitoring in accordance with the tasks of each stage of the implementation of the social project: the stage of the project start, the stage of development of the action plan within the project, the stage of implementation (according to the logical scheme of the project), the stage of project stabilization, the stage of project correction. The main tool for monitoring of social projects is presented. The functions of monitoring of social projects are defined: managerial, evaluation, regulatory. The main differences between monitoring, evaluation and audit of social projects are analyzed. The model of the logical-structural matrix of the social project is given.

Key words: monitoring, evaluation, audit, system of monitoring of social projects, logical-structural matrix of social project.

Отримано 25.03.2019

УДК 373.3.018.32:159.942.3

В. І. Співак
fksp@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-1843-562X

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Співак В. І. Особливості прояву та корекції агресивності у молодших школярів. Висвітлюються результати корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку, які навчаються в школі-інтернаті. Слід зазначити, що на зростання прояву агресії, а також прояву насильства серед людей впливають економічна нестабільність і соціальна напруженість у країні. Повсякденністю стали численні

конфлікти, деякі з них перетворюються у фізичне насильство, злочин проти особистості, неповага до іншої людини. Діяльність ЗМІ, реклама, кінопродукція, заповнені сценами насильства, обману, жорстокості – “навчають” діяти агресивно.

Виявлено, що важливу роль у формуванні агресивної поведінки відіграють також й особистісні характеристики. До них ми відносимо підвищений рівень психопатизації, нестійкість емоційного стану, що виявляється в підвищенні збудливості, подразливості, а також репресивності, яка призводить до підвищення рівня тривожності, скутості, невпевненості у собі.

Крім того, нами було визначено, що найгостріше постає проблема агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, коли здійснюється перехід до нового етапу розвитку особистості; серед дітей посилюється негативізм, частішають випадки проявів жорстокості й неадекватної поведінки. Слід зазначити, що агресія молодшого школяра безпосередньо не пов'язана з порушенням встановлених правил і норм а відокремлюється від асоціальної поведінки.

Ключові слова: корекція, агресивність, молодший школяр, школа-інтернат, навчання.

Спивак В. И. Особенности проявлений и коррекции агрессивности в учеников младших классов. Раскрываются результаты коррекции агрессивного поведения детей младшего школьного возраста, которые учатся в школе-интернате. Следует также отметить, что на повышение агрессии, а также проявлений насилия среди людей имеют влияние экономическая нестабильность и социальная напряженность в стране. Обыденностью стали численные конфликты, некоторые из них перерастают в физическое насилие, преступление против личности, неуважение к другому человеку. Деятельность СМИ, реклама, кинопродукция, заполнены сценами насилия, обмана, жестокости – “учат” действовать агрессивно.

Обнаружено, что важную роль в формировании агрессивного поведения играют также и личностные характеристики. К ним мы относим повышенный уровень психопатизации, нестойкость эмоционального состояния, что проявляется в повышении возбудимости, раздражения, а также репресивности, которая ведет к повышению уровня тревожности, скованости, неуверенности в себе.

Кроме этого, нами было определено, что остро стоит проблема

агресивного поведіння у дітей младшого шкільного віку, коли відбувається перехід до нового етапу розвитку особистості; серед дітей посилюється негативізм, часто проявляються випадки жорстокості та неадекватного поведіння. Варто зазначити, що агресія учня молодших класів безпосередньо не пов'язана з порушеннями встановлених правил та норм, а відрізняється від асоціального поведіння.

Ключові слова: корекція, агресивність, учень молодших класів, школа-інтернат, навчання.

Постановка проблеми. Останнім часом в усьому світі спостерігається зростання насильницьких дій, що супроводжуються особливою жорстокістю, вандалізмом, знущаннями над людьми. Такі соціально-небезпечні прояви, звичайно, пов'язані з поняттями агресії та агресивності й викликають серйозну занепокоєність. Більшість психологів розглядають агресію як форму поведінки, яка спрямована на образи чи заподіяння шкоди іншій живій істоті.

Агресивна поведінка являє собою сукупність показників – фізичної, непрямой, вербальної агресії. Не існує єдиної думки щодо визначення причин виникнення агресії в людини. Різні психологічні школи тією чи іншою мірою торкаються проблеми вивчення агресії, але кожна з них виділяє свої причини виникнення, свої методи діагностики і корекції агресивної поведінки.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження цієї проблеми вітчизняними вченими (Г.О. Андрєєва, В.В. Занков, Л.П. Колчина, О.Ю. Михайлова, Т.Г. Румянцева та ін.) відзначається стійкою тенденцією до багатофакторного дослідження агресії й агресивності, коли всебічному аналізу піддаються різні аспекти її прояву – біологічні, соціальні, психологічні фактори.

Однак при всьому достатку досліджень, що є у сучасній західній і вітчизняній психології відчувається недостатня розробленість багатьох аспектів проблеми людської агресивності. Жодна з теорій не може дати повної відповіді на визначення агресії, її причин, але дозволяє вивчити і пояснити визначений аспект проблеми. Тому агресію називають сьогодні “інтегруючою”, а двадцяте століття “століттям занепокоєння і насильства” [1, с. 9-11].

Мета статті. Висвітлити особливості прояву та корекції агресивності у молодших школярів в умовах школи-інтернату і загальноосвітньої школи.

Виклад основного матеріалу. На зростання прояву агресії, а

також прояву насильства серед людей впливають економічна нестабільність і соціальна напруженість у країні. Повсякденністю стали численні конфлікти, деякі з них перетворюються у фізичне насильство, злочин проти особистості, неповага до іншої людини. Діяльність ЗМІ, реклама, кінопродукція, заповнені сценами насильства, обману, жорстокості – “навчають” діяти агресивно.

Важливу роль у формуванні агресивної поведінки відіграють також й особистісні характеристики. До них ми відносимо підвищений рівень психопатизації, нестійкість емоційного стану, що виявляється в підвищенні збудливості, подразливості, а також репресивності, яка призводить до підвищення рівня тривожності, скутості, невпевненості у собі [2, с. 64].

Агресивна поведінка проявляється вже в ранньому віці, піддаючи випробуванню батьківське терпіння і створюючи напруження у стосунках з однолітками.

Найгостріше постає проблема агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, коли здійснюється перехід до нового етапу розвитку особистості; серед дітей посилюється негативізм, частішають випадки проявів жорстокості й неадекватної поведінки. Слід зазначити, що агресія молодшого школяра безпосередньо не пов'язана з порушенням встановлених правил і норм а відокремлюється від асоціальної поведінки.

Провідну роль відіграє сім'я. Характер стосунків між батьками, між батьками і дітьми, дисгармонія в сім'ї є чинниками, що визначають агресивну поведінку дітей.

Отже, становлення агресивної поведінки – складний і багатогранний процес, в якому діє ціла низка чинників тому ця проблема на сучасному етапі розвитку суспільства залишається відкритою і потребує подальшого дослідження й вивчення.

У сучасній психодіагностиці існує цілий ряд методик, спрямованих на виявлення агресивної поведінки у дітей. Детальний їхній опис можна зустріти як в західній, так й у вітчизняній психологічній літературі. Вони належать до класу опитувальників (наприклад, методика Басса-Даркі) або до проєктивних методик (наприклад, тест малюнкової фрустрації Розенцвейга). При цьому більшість фахівців зазначають, що методики першої групи мають тенденцію до викривлення результатів через те, що при роботі із певними питаннями у респондента часто спрацьовує ефект соціальної бажаності. Таким чином, ефективність та наукова конкретність агресивної поведінки пов'язані з використанням проєктивних методик, серед яких помітне місце займає методика “Неіснуюча

тварина” [3, с. 138-140].

Особливість проєктивних методик полягає у відносно неструктованому завданні для досліджуваного, тобто завдання, яке допускає різноманітність можливих відповідей. Для того, щоб фантазія дитини могла б вільно розвиватись, дають лише коротку, загальну інструкцію. Дитина, в свою чергу, сприймає та інтерпретує тестовий матеріал або “структурує” ситуацію, тобто відображає фундаментальні аспекти функціонування її психіки. Іншими словами, припускається, що тестові матеріали служать ніби головним екраном, на якому досліджуванні “проєктують” свої характерні мисленнєві процеси, потреби, тривожність та конфлікти. В певних випадках проєктивні інструменти являють собою методики скритого тестування, оскільки респондент рідко підозрює тип психологічної інтерпретації, яка буде дана його відповідям. Проєктивні методики характеризуються глобальним підходом до оцінки особистості. Вони є ефективними при виявленні прихованих або неусвідомлених її сторін.

Цінність і головне призначення проєктивних методик – виявлення притаманних дитині основних засобів структуризації її життєвого простору, її суб’єктивного внутрішнього світу.

Тому у зв’язку із завданнями нашого дослідження в якості головного методу було вибране індивідуальне вивчення кожної дитини молодшого шкільного віку із агресивними проявами поведінки. Саме на основі цього вивчення надалі проводилась корекційна робота. Дослідження здійснювалось протягом декількох років, що дозволило охопити особливості життя дитини у школі, особливості її взаємовідносин з ровесниками, вихователями, батьками. У процесі вивчення вдалося виявити й конкретні причини, які призводили до агресивних проявів і своєрідності перебігу. Дослідження проявів агресивності у молодших школярів проводилось нами комплексно з використанням різних методик. Всього було залучено близько 40 дітей, у 15 з яких спостерігались прояви агресивної поведінки. За допомогою спостережень вчителів та вихователів й наших власних спостережень у цих дітей проявлялись форми поведінки, які значно відрізнялись від подібних проявів у інших дітей.

Вивчення дітей здійснювалось за допомогою однакових для усіх методичних прийомів. Також, для кожної дитини простежувався момент виникнення й увесь шлях зміни агресивного стану. Зверталась увага на те, яке місце дитина займає у колективі й які стосунки склалися у взаєминах між однолітками. Положення дитини у

колективі визначалося, з одного боку, її міжособистісними відносинами, тобто як і які відносини склалися з ровесниками, який характер спілкування дитини з іншими дітьми. При цьому бралось також до уваги вміння дитини підкорятись старшим. В кожному випадку здійснювалось вивчення оцінки дитини самої себе, того, на що претендує вона у своїх взаємовідносинах з ровесниками й бажане положення у колективі. Вивчалось також, до чого прагне дитина в навчальній діяльності, яка її самооцінка, адже не даремно навчальна діяльність дитини вважається вирішальним чинником, який впливає на відношення ровесників й багато в чому визначає те положення, яке вона займає у колективі.

У дослідженні використовувались такі методи і методики: спостереження, вивчення біографічних даних, проєктивні методики “Неіснуюча тварина” та “Hand-тест”, анкетування вчителів і вихователів, батьків.

Методика “Неіснуюча тварина”. Цей метод дослідження ґрунтується на теорії психомоторного зв’язку. Для реєстрації стану психіки використовується дослідження стану моторики, зафіксоване у вигляді графічного зображення малюнка.

За І.Сеченовим будь-яке уявлення, що виникло у психіці закінчується рухом. Якщо рух за будь-якої причини не виконується, то у відповідних м’язах підсумовується певна напруга, необхідна для певного руху (на уяву – думка). Тенденція рухів може проявлятися на малюнку у просторі або у напрямку (віддалення, наближення, падіння і т.д.), аркуш паперу являє собою модель простору, на якій стан м’язів у момент малювання передається через відношення до простору. Простір, в свою чергу, пов’язаний з емоційним забарвленням переживання й часовим періодом: теперішнім, майбутнім, минулим, а також з дійсністю та ідеально-мисленнєвим планом роботи психіки. Простір, розташований позаду й зліва від малюючого, пов’язаний з минулим періодом і бездіяльністю (відсутністю активного зв’язку між думкою – уявленням, плануванням і його здійсненням). Права сторона, простір попереду й зверху пов’язаний з майбутнім і діяльністю. На аркуші – ліва сторона й низ пов’язані з негативними й депресивними емоціями, з невпевненістю, пасивністю. Права сторона (відповідаюча домінуючій правій руці) – із позитивними емоціями, енергією, активністю, конкретністю дій. Відповідно до цих закономірностей можна аналізувати будь-який вільний малюнок.

Але, попри загальну закономірність психомоторного зв’язку і відношення до простору, при тлумаченні тесту використовуються теоретичні норми оперування з символами, геометричними

елементами та фігурами.

Суть інструкції проста – дітям пропонується придумати й намалювати неіснуючу тварину та назвати її неіснуючим ім'ям.

Інтерпретація здійснюється за такими показниками: положення малюнку на аркуші паперу, інтерпретація центральної частини фігури, неіснуючої опорної частини фігури, хвосту, контури фігури, загальна енергія, оцінка характеру ліній, оригінальність інтерпретації назви тварини.

Критерії агресивності за методикою “Неіснуюча тварина”, які ми використали в своєму дослідженні, були наступні: 1) чітко намальовані зуби; 2) зубчаста лінія; 3) незафарбоване волосся; 4) великі пальці; 5) пальці без долоні; 6) гострі кути; 7) роги, кігті, щетина, голки, зуби, дзьоб.

Наявність 5 і більше критеріїв свідчила про високий рівень агресивності, 3-4 – середній рівень, а 1-2 – низький рівень агресивності.

“Hand-тест” – проективна методика дослідження особистості, яка вперше була опублікована у 1962 році. Ідея її створення належить Е. Вагнеру. У 90-х роках ХХ століття методика була адаптована Т.М. Курбатовою і набула теперішнього поширення серед дослідників.

Рука допомагає людині у виконанні багатьох функцій. Існують факти, що підтверджують активну роль руки навіть під час сну. Рука здійснює постійний контакт із зовнішнім середовищем. Вона необхідна для задоволення вітальних потреб й приймає участь майже у всіх діях, що пов'язані з отриманням задоволення, в тому числі й в сексуальній активності. Рука є основним інструментом, що забезпечує кінестетичний і тактильний зворотний зв'язок.

Враховуючи все вище зазначене, автори методики логічно припустили, що проективний особистісний тест, в якому візуальними стимулами будуть зображення руки, дозволить виявити поведінкові тенденції людини на основі особливостей її індивідуального сприйняття запропонованого стимульного матеріалу.

“Hand-тест” може бути використаний як інструмент для вияву суттєвих потреб, мотивів, конфліктів особистості, також, що є для нас надзвичайно важливим, надійно прогнозує і якісно оцінює таку специфічну якість особистості, як відкриту агресивну поведінку.

Стимульний матеріал складається з 9 стандартних зображень кисті руки й однієї порожньої карточки. Карточки пред'являлись досліджуваному в певній послідовності, в конкретній фіксованій позиції, з наступною інструкцією: “Що, на вашу думку, робить ця рука?”. Якщо досліджуваний вагався з відповіддю, йому

пропонували наступне запитання: “Що, на вашу думку, робить людина, якій належить ця рука? Назвіть усі варіанти, які ви можете уявити”. Десята карточка (порожня) пред’являлась з інструкцією: ”Спочатку уявіть собі яку-небудь руку, а потім опишіть ті дії, які вона може виконувати”. Будь-які відповіді заохочувались та фіксувалися. Карточку дозволялось повертати й тримати у будь-якій позиції.

Після цього нами здійснювалась формалізація відповідей досліджуваного через віднесення кожної відповіді до однієї з 14 оцінюючих категорій. Підраховувалась загальна кількість відповідей кожної категорії. Автори Hand-тесту запропонували наступні оцінюючі категорії: Агресія (Agg), Директивність (Dir), Афектація (Aff), Комунікація (Com), Залежність (Dep), Страх (F), Ексігібіонізм (Ex), Калічність (Crip), Опис (Des), Напруження (Ten), Активні безособові відповіді (Act), Пасивні безособові відповіді (Pas), Галюцинації (Bas), Відмова від відповіді (Fail).

Підраховувався відсоток відповідей кожної категорії по відношенню до загальної кількості відповідей. За формулами визначались схильність до відкритої агресивної поведінки, ступінь особистісної дезадаптації, тенденція до втечі від реальності, наявність психопатій. Отримані результати інтерпретувались.

Відповіді піддослідного заносились у “Бланк фіксації результатів”, де зазначались прізвище, ім’я, по-батькові досліджуваного; вік; стать; дата обстеження. Крім того, в бланк заносились й такі дані: № картки, усі відповіді на дану картку, латентний час, який був витрачений на обдумування кожної картки та визначення оціночної категорії щодо кожної відповіді обстежуваного. Далі ми склали таблицю результатів тестування, в якій фіксували загальну кількість відповідей, кількість відповідей по кожній оцінюючій категорії, та відсоток співвідношення відповідей за кожною категорією до загальної кількості відповідей.

Переважання відповідей тієї чи іншої однієї категорії свідчило про переважання даних якостей особистості в поведінці людини над іншими.

За допомогою формули $I = \sum (\text{Агресія} + \text{Директивність}) - \sum (\text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$ обчислювався кількісний показник агресії. Значення $I=0$ дозволяв припустити, що людина схильна до агресії відносно тих, кого вона краще знає, але під час спілкування з чужими людьми успішно контролює свою агресію. Значення $I=+1$ є пороговим. Перевищення його свідчило про наростання вірогідності прояву агресії (підвищена агресивність). Якщо показник I мав від’ємне значення, то прояв агресії був

можливий лише в особливо значущих ситуаціях (що можна вважати нормою).

За допомогою цих методів планувалось з'ясувати:

1. В яких випадках проявляється у дитини неадекватна форма поведінки у відношенні до дорослих чи до дітей, до окремих дітей чи до усіх; чи виникають конфлікти у якому-небудь окремому випадку, чи без будь-яких видимих причин; у зв'язку з навчанням чи з якими-небудь іншими справами.

2. В чому специфіка прояву агресивного стану кожної дитини — чи проявляється негативізм, грубість, впертість, непокоря, наполягання на своєму, самовпевненість і т.д.

3. Коли саме у дитини проявляються ці форми поведінки і з чим вони пов'язані.

Для з'ясування цих питань за кожним досліджуваним здійснювалось спостереження, збиралась додаткова інформація для вчителів, вихователів, вивчалась історія життя дитини у сім'ї до навчання її в школі-інтернаті.

Після виконання ряду завдань було зроблено перший висновок: дітей зі слабо вираженою агресивністю вирізняє пасивність, невміння постояти за себе, вплинути на інших. Їх постійно потрібно заохочувати до активності, самостійності, зміцнювати віру у власні сили. У зв'язку із цим у спілкуванні із агресивними дітьми необхідно виявляти чималу стриманість, терпіння, пам'ятаючи, що малі забіяки, тероризуючи інших, самі страждають від власної впертості. Цим дітям потрібно дати зрозуміти, що дорослий (вихователь, вчитель) — їхній союзник у розв'язанні проблем. Потрібно тактовно й послідовно навчити дитину самоконтролю, внутрішній зібраності й витримці.

Загальновідомо, що діти молодшого шкільного віку не вміють контролювати свої бажання і вчинки, підкоряти свою поведінку висунутим вимогам, тому їхня поведінка залежить від конкретної ситуації.

Акцентувати увагу на таких дітях змусило нас по-перше, — те, що довготривалий прояв деяких форм поведінки, це і впертість, і дратівливість, і обурення, і забіякуватість, й інші, які досить часто зустрічаються серед даної категорії дітей, можуть призвести до їх закріплення й формування у них негативних якостей особистості; по-друге — при вихованні дітей з агресивними проявами зустрічаються великі труднощі.

У зв'язку з цим, на основі даних, отриманих за допомогою вище описаних методик було вирішено здійснити аналіз агресивної поведінки школярів й простежити шлях її виникнення. Хід

подальшого дослідження полягав у з'ясуванні загального характеру взаємостосунків дітей у класі, тобто як досліджувана нами дитина поводить себе у колективі, які у неї відношення з іншими дітьми і в яких випадках й чому у неї проявляються агресивні тенденції.

Перша дитина, на яку ми звернули увагу, була учениця 2 класу Олена К. Олена здорова, фізично добре розвинута, жвава, проте не досить організована й акуратна дівчинка. У дівчинки часто змінюється настрій, вона то весела, то похмура. В спокійному стані на перервах, прогулянках, в спальні, вона із задоволенням спілкується з дітьми, грається та розмовляє з ними. Зрідка вона є ініціатором гри й може проявляти ініціативу та керувати. Разом з тим, у дівчинки відмічається цілий ряд своєрідних особливостей поведінки, які спонукали нас до їх вивчення. Перші ж спостереження, а потім і подальше вивчення показали, що як в поведінці Олени, так і у її взаємовідносинах з іншими дітьми спостерігаються дві різні групи особливостей. По-перше, їй притаманні ті форми поведінки, які, як ми вважаємо, є результатом афективних переживань, а саме – негативізм, упертість, неадекватність реакцій. По-друге, у Олени є такі особливості, як: грубість, небажання поділитися із дітьми своїми речами, прагнення силою взяти бажане, силою відстоювати свої інтереси. Й ті й інші особливості поведінки дівчинки призводять до того, що у неї часто виникають непорозуміння, сварки, конфлікти з іншими дітьми й дорослими. Одна група конфліктів виникає тому, що поведінка Оленки не подобається дітям і дорослим і викликає з їхнього боку протидію. Часто конфлікт виникає через відмову дівчинки дати щось товаришу зі своїх речей, іграшок чи навчальних посібників, або ж через небажання відповісти на звернене до неї запитання, зробити щось для однолітка. Відмовляє дівчинка грубо, часто з криком, образою. Нерідко конфлікти виникають також і тому, що учениця забирає у дітей ту річ, яку їй хочеться мати (іграшку, книгу, олівець), або насильно захоплює те місце (біля дорослого, телевізора), яке займає інша дитина. І, нарешті, у неї часто виникають сварки у грі. Вона то відмовляється зробити те, що вимагають діти, наполягаючи на своєму, сердиться, коли програє, сварить партнерів й прагне домогтись, щоб діти діяли у грі так, як хочеться їй; у відношенні до дорослих часто проявляється та ж сама поведінка. Без будь-якого зовнішнього приводу вона може різко й грубо відповісти вчителю або вихователю: “Відстаньте”, “Не ваше діло”, – у відповідь на якесь прохання.

Друга група конфліктів носить зовсім інший характер. Тут конфлікти викликаються різними причинами. Найчастішим приводом

до прояву агресії в Оленки було отримання нею поганої оцінки. Погана оцінка викликала у неї сильне переживання. Вона плакала, відмовлялася брати участь у житті класу. Нерідко побачивши двійку у зошиті, вона рвала його та кидала в обличчя вчителю. Так само вона поводила себе, коли бачила в зошиті помилку. Дуже гостро реагувала на недостатню до неї увагу з боку дорослих, зокрема, якщо вчитель, не дивлячись на те, що вона піднімала руку, запитував не її, а когось іншого, або вихователь не доручав їй справу, яку вона хотіла виконати і не відзначав її заслуги. Але особливу увагу викликав не стільки сам факт конфліктів, скільки те, як реагувала дівчинка на ці конфлікти: вона ображалася, проявляла впертість, негативізм, кричала.

Перш ніж перейти до викладення інших матеріалів дослідження, відмітимо, що одна група описаних особливостей поведінки (негативізм, упертість, неадекватність реакцій) пов'язані, на нашу думку, з афективними переживаннями дівчинки. Є всі підстави вважати, що друга група особливостей полягає в різкому й грубому протесті, який проявляла Оленка у всіх випадках, коли вона не могла з тих, чи інших причин досягнути бажаного, або силою отримати те, що їй хотілося мати.

Що стосується навчання, то дівчинка не прагнула отримати знання, вона була неуважною на уроках, не старалася виконувати завдання, їй не подобається жоден з предметів. Вона бурхливо реагувала на труднощі, з якими зустрічалася при виконанні того, чи іншого завдання. Якщо вона чогось не знала, то або списувала, або демонстративно відмовлялася виконувати завдання. Інтелектуальні можливості її не великі. У неї низький словниковий запас, Олена не любить читати, відсутні правильні навички й прийоми навчальної роботи, вона не вчить правил, не думає як потрібно розв'язати ту, чи іншу задачу. Таким чином, до того часу, коли ми почали її вивчати, ні за своїм інтелектуальним рівнем розвитку, ні за навичками навчальної діяльності Олена не могла добре навчатися.

Спілкуючись з вчителькою і вихователями, ми виявили, що поведінка Олени, яка впливає на виникнення конфліктів, спостерігалась уже у 1-му класі. Дослідження показали, що в 1-му класі дівчинці були притаманні ті ж особливості поведінки, що й у 2-му, лише виражались вони ще більш гостро. Так само вона реагувала й на різні невдачі – в навчанні, роботі, грі. Ті ж конфлікти були з дітьми – виникали сварки, бійки. Як і раніше вона ревниво стежила за відношенням вихователів й вчителів до інших дітей. Якщо вона бачила що хтось із дітей отримував більше уваги ніж вона, то одразу

ж знаходила привід для бійки, переставала виконувати ту, чи іншу діяльність.

Після розмови з вихователями й класним керівником з'ясувалось, що Олена народилась у матері-одиначки і з двох місяців до семи років виховувалась у дитячому будинку. Про цей період життя дівчинки нічого не відомо, тому ми можемо лише припустити, що агресивна поведінка дівчинки спрямована на спроби інших дітей користуватись її речами, іграшками є захисною реакцією, а також, звичкою здобувати те, що вона бажає силою, проявляючи при цьому наполегливість.

Спробуємо дати характеристику іншому учневі школи-інтернату. В педагогічній характеристиці Олега В., учня 3-го класу, відмічено, що у стосунках з дітьми, дорослими він проявляє велику неврівноваженість у поведінці. Він впертий, дуже образливий, грубий з дорослими і дітьми, часто конфліктує, свариться й б'ється.

Така ж нервовість спостерігалася і в його реакціях на отримання оцінок. Нерідко він ніби зовсім байдуже відносився до поганої оцінки, не проявляв незадоволення, але часто невдачі у навчанні переживалися ним дуже бурхливо. Він протестував, сперечався з учителем, іноді доходив навіть до істерики. Хлопчик часто ображався на те, що йому робили зауваження. У нього проявлялися також й неадекватні форми поведінки, які виражались у тому, що він ніколи не визнавав своїх помилок, не визнавав себе винним, у суперечці вперто стояв на своєму, навіть тоді, коли всім була зрозуміла безглуздість його тверджень.

Часто образливість проявлялася в тому, що учень відповідав грубими суперечками на зауваження вихователів і дітей. Крім того, з дітьми часто в таких випадках вступав у бійку. Як правило, ініціатором сварок і бійок з дітьми виступав саме він. Бився Олег жорстоко, під час бійки сильно злився. Бійки й конфлікти відбувалися не з якоюсь однією дитиною, а з усіма хлопчиками по черзі.

Таким чином, матеріали спостереження дозволили зробити висновки про те, що агресивні прояви поведінки у хлопчика виникають в основному як відповідь на образи. Об'єктивно стосунки Олега з іншими дітьми не можна назвати гарними. Про це говорять і діти. Вихователі стверджують, що діти відносяться до Олега байдуже. Правда, через його фізичну силу більш слабкі діти його бояться й інколи поступаються.

Аналізуючи його учбову діяльність, ми прийшли до висновку, що основна причина недостатньо високої успішності учня полягає в його невмінні трудитися, небажанні застосовувати трудові зусилля. При

поясненні вчителя він з труднощами вловлює новий матеріал, іноді потрібно пояснювати декілька разів, для того, щоб він зрозумів. Мовлення бідне, примітивне, йому важко виразити свої думки, у нього незначний словниковий запас.

Вивчаючи особисту справу Олега ми з'ясували, що хлопчик ріс у багатодітній сім'ї, за постійне пияцтво батька та матір позбавили батьківських прав. Він є четвертою дитиною у сім'ї, його старші брати й сестра теж навчаються у цій школі. В особистій справі також зазначено, що у хлопчика легкий ступінь дебільності.

Під час спілкування з вихователями ми вияснили, що Олег дуже неврівноважений, нестриманий. Ще з перших днів перебування в школі-інтернаті він постійно вступав у суперечки, привід для яких знаходив сам. Якщо хлопчику робились зауваження, він на них або не звертав уваги, або відповідав у грубій формі. В подальшому, перебуваючи в школі-інтернаті, його поведінка дещо змінилась, оскільки за свої витівки він отримував покарання.

Наведемо характеристику ще одного учня цієї школи – Сергія М.

Вивчення хлопчика розпочалось, коли він навчався в 3-му класі. За даними вихователів Сергій дуже часто провокує сварки, бійки. Він образливий і плаксивий.

Проведені нами спостереження засвідчили, що приводи для конфліктів були самі різноманітні. Основна причина – неуспішність і незадоволена потреба Сергія бути завжди попереду: першим отримати зошит, книжку, одяг. Ось, наприклад, він хоче стати в стрій першим, хоча за зростом його місце майже в кінці. Діти його не пускають, він б'ється, плаче і вперто намагається зайняти перше місце. Якщо йому це не вдається, він свідомо дразнить товариша, який стоїть попереду нього, штовхає, й знову виникає бійка і конфлікт. Однією з причин конфліктів є також справедливі зауваження товаришів з приводу того, що він порушує встановлений режим у класі, їдальні. В цих випадках він, грубо заперечує, нерідко влазить у бійку. Хлопчик ображається, грубо відповідає вчителю й вихователю, коли отримує погану оцінку.

У нього низький розумовий розвиток, на деякі прості запитання він не в змозі дати відповідь. Мовлення бідне, невиразне. Сергій не в змозі виконати самостійно майже жодного завдання. Він чекає, поки йому допоможуть або буде можливість списати. Техніка читання й письмо дуже погані.

З метою з'ясування деяких питань ми ознайомились з особистою справою хлопчика і з'ясували певні особливості життя в сім'ї. Дані про Сергія ми отримали зі слів вчителя і вихователів.

Сергій ріс дуже слабким, хворобливим хлопчиком, завжди був тихим і спокійним. В інтернаті йому було дуже важко, тому, що через слабкість він не справлявся з новими для нього завданнями. На уроках він часто засинав, або сидів нічого не виконуючи. В 2-му класі він дещо помужнів, але в його поведінці нічого не змінилося, так як він багато уроків пропускав по хворобі. Крім того у хлопчика виникли проблеми за 1-й клас – він погано знав букви.

В школі він не ночує, оскільки живе неподалік, постійно знаходиться дома, батьки не приділяли достатньої уваги його успішності. Вони вважали, що дитина спочатку повина зміцнити фізично і тільки після цього можна висувати вимоги щодо учбової діяльності.

У зв'язку з цим і в 1-му, і в 2-му класах у Сергія не з'являлись переживання, пов'язані з поганою успішністю. Поведінка хлопчика була спокійна, з дітьми поводився добре, не було ні сварок ні конфліктів. До 3-го класу Сергій зміцнів фізично, став активнішим, перестав хворіти й пропускати заняття. Але проблеми пов'язані з навчанням не зникли, крім того за ці роки він звик працювати неуважно, не проявляючи ніякої ініціативи і продовжував залишатися невстигаючим учнем.

В 3-му класі Сергій почав цікавитись оцінками, ображався, якщо йому ставили низькі оцінки. Почали з'являтися конфлікти з дітьми. Він став жорстоким, жадібним, не прагнув самостійно виконати якесь завдання, вимагав постійної уваги з боку вчителя. Якщо вчитель приділяв йому уваги менше, він починав дратуватись, відмовлявся виконувати завдання, міг порвати й викинути зошит.

Погіршилися також відносини з учнями, Сергій постійно намагався бути в центрі уваги, робити все по-своєму. Він став грубим, впертим, забіякуватим, дратівливим, усі конфлікти, які виникали, завжди закінчувалися бійкою. У нього дуже часто почали з'являтися напади гніву. Вихователям було важко з ним впоратись, вони тільки й чекали, коли його заберуть батьки.

Охарактеризуємо ще одну ученицю цієї школи – Тетяну С. Тетяна є ученицею 3-го класу, досить активною та жвавою. Після розмови із вчителем, було з'ясовано, що починаючи з 1-го класу, дівчинка проявила себе досить активно, багато дітей її слухались, до того ж вона непогано навчалась і діти до неї тягнулися. Вчителька доручала їй ключі від класу, вона виконувала багато доручень. Але згодом і вихователі, і вчителька помітили великі зміни, які вплинули на стосунки Тетяни з однолітками. Дівчинка запросто могла вдарити когось зі своїх однокласників без видимих на те причин, хоча якщо її

запитували за що вона вдарила, Тетяна завжди знаходила, що відповісти і звинувачувала когось, а не себе. Вона почала ображатися, якщо вчитель, або вихователь робили їй зауваження, переконуючи, що саме вона права й робить усе вірно. Якщо на уроці вчителька просила когось іншого, а не її роздати підручники, або зошити, вона ображалась, могла встати, забрати в учня ці зошити або підручники й сама роздавати. Якщо ж вчителька просила її сісти на місце і дозволити іншому виконувати цю роботу, дівчинка бурхливо реагувала на ці зауваження. Вона могла кинути в обличчя зошити учневі, який виконував це завдання, також штовхнути дитину так, що та падала, відмовлялась працювати далі на уроці. На зауваження не реагувала й робила все на зло, заважала працювати іншим. Згодом стосунки із однолітками погіршилися, Тетяну не запрошували у гру, оскільки вона постійно командувала, змінювала правила на свій лад, показувала свою зверхність, давала “прізвиська” іншим дітям. Бували випадки, коли до когось із дітей приїжджали батьки й привозили печиво, або цукерки. Діти у класі завжди ділились між собою, а Тетяна постійно знаходила привід виманити у інших їх долю. Якщо хтось із дітей не хотів давати їй цукерки, вона починала бити й кричати на дитину.

У дівчинки з’явилась звичка зводити наклеп на своїх однолітків, вона постійно доносила і вихователям, і вчительці, що роблять і де знаходяться хлопці.

Що стосується навчання, дівчинка стала дуже неохайною, намагалась виконати завдання першою, не перевіривши при цьому чи є у неї помилки, швидко здавала зошит на перевірку вчительці. На уроці постійно викрикувала, вставала з місця. Бурхливо реагувала на те, коли вчитель не спитав її, а когось іншого, хоча вона піднесла руку. Дівчинка постійно звертала на себе увагу, любила бути в центрі уваги, щоб усі робили так, як хоче вона, а не інакше. Конфлікти, які виникали між нею й іншими дітьми, завжди закінчувалися бійкою, біла ж вона дітей із особливою жорстокістю, царапала обличчя, руки, виривала волосся, билась ногами.

Дівчинка досить самовпевнена, груба, завжди наполягає на своєму. Вона звикла бути в центрі уваги, робити усе по-своєму.

Після розмови з вчителькою й ознайомившись з особовою справою дівчинки, ми з’ясували, що Тетяна росла без матері. Коли дівчинці виповнився 1 рік – матір померла, крім неї у сім’ї є ще троє дітей, двоє з них дорослі й живуть окремо. Причини смерті матері невідомі. Батько ніколи особливо не доглядав за дітьми, постійно пиячив, не ночував вдома, діти постійно були голодними.

Жили вони у селі, доглядали за дітьми сусіди, до 7 років Тетяна ніде не навчалась, хоча зі слів сусідів старший брат вчив її писати букви й рахувати. Прийшовши до 1-го класу Тетяна могла рахувати до 5 і знала декілька букв. З особистої справи ми дізнались, що у дівчинки дебільність легкого ступеня.

Також ми з'ясували, що дівчинка дуже змінилась протягом трьох років перебування у школі-інтернаті. Вона не любить бути другою, прагне, щоб їй приділяли уваги більше, ніж іншим дітям, дуже образлива, вперта, груба, вступає у конфлікт не лише з учнями, але й з дорослими. Рідко співчуває іншим, хоча коли у неї неприємності, потребує великої уваги до себе. Її важко змусити робити щось у класі, наприклад, підмести й помити підлогу.

Чим старшою ставала Тетяна, тим яскравіше проявлялися у неї агресивні тенденції.

Після з'ясування причин неуспішності та проявів агресії ми застосували методики "Hand-тест" та "Неіснуюча тварина" [3, с. 138-140] і здійснили спробу співставити отримані результати з результатами дітей загальноосвітньої школи. В експерименті взяли участь 30 дітей із школи-інтернату та 30 – із ЗОШ.

У дітей зі школи-інтернату спостерігалася схильність до відкритої агресивної поведінки, а в учнів із масової школи ймовірність прояву агресії існувала в окремих випадках, що можна вважати нормою. Таким чином, високий рівень агресивності спостерігався саме у дітей зі школи-інтернату, а у дітей ЗОШ рівень агресивності був низьким.

Висновки. За результатами двох методик ми побачили, що у 50% дітей зі школи-інтернату спостерігається схильність до відкритої агресивної поведінки та високий рівень агресивності. Низький рівень агресивності та прояви агресії в окремих випадках зустрічається у 20-30% молодших школярів із ЗОШ.

Результати спостереження за дітьми, які навчаються в школі-інтернаті, дають можливість стверджувати, що майже усім їм притаманний високий рівень агресивності, яка впливає на стосунки дітей у колективі. Діти не вміють контролювати свої емоції, усі проблеми вирішують силою, обуренням, майже усі прагнуть до лідерства, привертаючи до себе увагу різними способами. Часті афективні спалахи у дітей викликають постійні конфлікти, які призводять до того, що в більшості випадків вони залишаються самі, а це в свою чергу обурює їх і, як наслідок, виникають нові конфлікти.

Результати первинного спостереження наштовхнули нас на розробку корекційних занять з метою здійснення спроби зниження рівня агресивності і надання допомоги дітям щодо контролю своїх емоцій, вибухів гніву і роздратування.

Бібліографія

1. Изард, К. Э. (1999). Психология эмоций. Санкт-Петербург: Питер.
2. Креч, Д. (1992). Нравственность, агрессия, справедливость. *Элементы психологии*, 5, 64.
3. Энциклопедия психологических тестов для детей. (1998). Москва: Класс.

References

1. Izard, K. Je. (1999). Psihologija jemocij. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
2. Krech, D. (1992). Nravstvennost', agressija, spravedlivost'. *Jelementy psihologii*, 5, 64. [in Russian].
3. Jenciklopedija psihologicheskikh testov dlja detej. (1998). Moskva: Klass. [in Russian].

Spivak V. I. The peculiarities of the manifestation and correction of aggression in the junior pupils. The article highlights the results of correction of aggressive behavior of children of elementary school age who are studying at boarding schools.

Economic instability and social tension in the country are influenced by the increase in the manifestation of aggression and the manifestation of violence among people. Casualties are numerous conflicts, some of them become physical violence, a crime against the individual, disrespect for another person. Media activities, advertising, film production, filled with scenes of violence, deceit, cruelty – “teach” to act aggressively.

An important role in the formation of aggressive behavior play also personality characteristics. These include elevation of psychopathisation, instability of the emotional state, which is manifested in increased excitability, irritability, and repression, which leads to an increase in anxiety, scarcity, uncertainty.

Aggressive behavior manifests itself at an early age, testing parents' patience and creating tension in relationships with peers.

The problem of aggressive behavior among children of the junior school age, when the transition to a new stage of personality development is carried out, is most acute; Among children, negativism is intensified, cases of manifestations of cruelty and inadequate behavior are becoming more frequent. It should be noted that the aggression of a junior student is not directly related to the violation of established rules and norms and is separated from the asocial behavior.

Key words: correction, aggressiveness, junior schoolboy, boarding school, studying.

Отримано 20.03.2019